

DIYARBAKIR MÜFTÜSÜ HACI İBRAHİM EFENDİ'NİN MİLLİ MÜCADELE'YE VERDİĞİ DESTEK*

Diyarbakır's Mufti Pilgrim Ibrahim Lord Support For National Struggle

Dr. Öğr. Üyesi. Fahri ÖZTEKE

Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Batman/TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6852-2089>

ÖZET

Türk-İslam Tarihi'nin en hassas zamanlarında sağduyudan yana tavır belirleyen Diyarbakır halkı, aynı tutumunu I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında da gösterdi. Bunda belirtilen süreçlerde şehirde müftülük görevini yürüten İbrahim Efendi'nin önemli katkıları oldu. İbrahim Efendi, gerek klasik gerekse modern eğitim kurumlarında öğrenci yetiştirmiş aydın ve birleştirici özelliklere sahip bir din adamı idi. I. Dünya Savaşı yıllarında kendi çabalarıyla kurduğu gönüllü birliği ile Kafkas Cephesi'nde Ermenilerle mücadele eden İbrahim Efendi, savaşın sonlarına doğru Musul'a kadar giderek Türk birliklerine destek verdi. Milli Mücadele yıllarında Diyarbakır'da Atatürk ve arkadaşları lehine kamuoyu oluşturdu. Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılmasa da milli örgütlenmenin gereğine işaret etti. İzmir'in işgali karşısında protesto telgrafları çekilmesine ön ayak oldu. Ankara fetvasını imzalayan 153 din adamından birisi olarak Milli Mücadele'nin meşruiyet kazanmasını sağladı. Diyarbakır gençlerini vatan savunmasına destekçi olmaları için Batı ve Güney cephelerine yönlendirdi. Büyük Taarruz'dan sonra şehirde günlerce süren kutlamaların büyük bölümünü tertip etti.

Anahtar Kelimeler: Müdafaa-i Hukuk, Ermeniler, Milli Bütünlük, Atatürk

ABSTRACT

The people of Diyarbakır, who determined their attitude towards common sense in the most sensitive times of Turkish-Islamic History, showed their same attitude during the years of World War I and National Struggle. İbrahim Lord, who served as a mufti in the city, made important contributions in the processes mentioned in this report. İbrahim Lord was a clergyman with intellectual and unifying characteristics who educated students in both classical and modern educational institutions. İbrahim Lord, who fought against the Armenians in the Caucasian Front with his voluntary unity during World War I, continued his support to Turkish troops towards Mosul towards the end of the war. During the years of National Struggle, in Diyarbakır, public opinion was created in favor of Atatürk and his friends. Although he could not attend Erzurum and Sivas Congresses, he pointed out the necessity of national organization. The protest against İzmir's occupation led to the withdrawal of telegrams. As one of the 153 clergymen who signed the Ankara fatweed, he ensured the legitimacy of the National Struggle. Diyarbakır leads youth to the West and South fronts to support their defense. After the Major Assault, he organized many of the celebrations that lasted for days in the city.

Keywords: Defense of Law, Armenians, National Integrity, Atatürk

1. İBRAHİM EFENDİ'NİN DOĞUMU, AİLESİ, EĞİTİMİ VE GÖREVLERİ

Diyarbakır'da 1868'te (Hicri-1286/Rumi-1285) Camii Kebir mahallesindeki evlerinde dünyaya gelen Hacı İbrahim Efendi, 25 yıl boyunca bu şehirde müftülük yapmış olan Elhac Seyyid Abdulğani Efendi'nin oğludur.¹ Aydın bir din adamı olan Abdulğani Efendi, şehrin 25 ileri geleniyle birlikte 1876'da Mekteb-i İdadinin açılması için imza veren şahıslar arasında yer aldı.² Camidizadeler ya da Müftüza'deler lakabıyla (kadimesiyle) bilinen bir ailenin ferdi olan İbrahim Efendi'nin annesi Hacı Rahile Hanım idi.³ İbrahim Efendi'nin babasının ilk evliliğinden dolayı Fatma, Ömer ve Fazıl olmak üzere üç üvey kardeşi

* Bu makale Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı ve Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü tarafından 25-26 Nisan 2019 tarihlerinde tertip edilen "Milli Mücadele'nin 100.Yılı: Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçişi ve Kongreler Uluslararası Sempozyumu" nda sözlü olarak tebliğ edildi. Tebliğin özet metni yayımlandı.

¹Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi[DİBA]. İbrahim Efendi, Sicil Dizi Pusulası, Müsbite Evrakları, Sicil Numarası:23.109, 1931,s.20.

²Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi[COA]. Şurayı Devlet N F. 1455/6-c.

³Şefik Korkusuz, Diyarbakır Kadı, Müftü, Hattat ve Musikişinasları, Toprak Kitap, İstanbul, 2014a, s. 92.

bulunmaktaydı. Emine, Ali ve Hüseyin adında da üç öz kardeşe sahipti.⁴ Kendisinden öncede sülalesinden Diyarbakır müftülüğü görevini yürüten din adamları çıktı. Bu yüzden sülale, özellikle Cumhuriyet Dönemi'nde Müftüza'deler olarak anıldı.⁵

İlköğrenimini tamamladıktan sonra Diyarbakır Mesudiye Medresesi'nde Türkçe, Arapça ve Farsça eğitim görerek icazet aldı. Bu diller dışında iyi derecede Kürtçe konuşmaktaydı. İslam tasavvufu, fıkıh ve akaid alanlarında uzmanlaştıktan sonra zamanla mezun olduğu medresede müderris olarak dersler vermeye başladı.⁶ İbrahim Efendi'nin ilk görev yeri Diyarbakır İdadisi (bugünkü Ziya Gökalp Lisesi) oldu. Burada 1 Şubat 1893'ten itibaren aylık 200 kuruş maaş karşılığında Arapça ve din dersi öğretmenliği yaptı.⁷ Pedagojik alt yapısı sağlam bir eğitimci olarak öğrencilerle kurduğu diyaloglar ve güzel hitabetiyle kısa sürede dikkatleri üzerine çekti. Eğitimci yanından daha fazla istifade etme düşüncesiyle, 11 Haziran 1898'te aylık 1000 kuruş maaş karşılığı Diyarbakır Darü'l-muallimin'e Arapça öğretmeni olarak atandı. En zor şartlar altında dahi araştırma ve öğrenmekten geri kalmayan İbrahim Efendi'ye 1899'da Bursa Ataullah medresesi müderrisliği payesi verilince adından daha fazla bahsedilmeye başlandı. Bu süreçte şahsına İzmir medreselerinden de müderrislik unvanı layık görüldü. Birçok ortaöğretim kurumundan öğretmenlik teklifi almaya başladı. Ancak O, çalışma yeri olarak doğup büyüdüğü toprakları seçti. Hem medrese çevrelerinde hem de modern eğitim kurumlarında saygın bir yer edindi.⁸ İslam hukukuna olan hâkimiyetinden dolayı 1903'te Bidayet Mahkemesi, 1909'da da İstinaf Mahkemesi azalıklarına getirildi.⁹ Ağır sorumluluk gerektiren görevleri esnasında öğrenci yetiştirmeyi hiçbir zaman ihmal etmedi. Yetiştirdiği öğrencilerin başında Mevlid-i Şerif'i ilk defa Zazacaya tercüme eden Liceli Molla Ahmed el-Hasi geldi.¹⁰

Duyarlı bir ebeveyn olarak tanınan İbrahim Efendi'nin ilk eşi tasavvuf erbabı Hüseyin Sıtkı Efendi'nin ailesinden Sıdıka Hanım idi. Bu evlilikten Nesime, Abdulkadir Ferah, Abdurrahman Şeref, Beşire ve Abdulğani olmak üzere 5 çocuğu dünyaya geldi. Sıdıka Hanım'ın o dönemlerde Anadolu'da oldukça yaygın bir hastalık olan veremden vefatı üzerine¹¹ İbrahim Efendi, hayatını yine aynı aileden Fatma Hanım ile birleştirdi. Bu evlilikten de Barık, Tarık, Ergun, Nebha ve Feyha isimli 5 çocuğu oldu.¹²

İbrahim Efendi, dini konulardaki derin bilgi birikimi ve halkın O'na gösterdiği saygı göz önünde bulundurularak, Padişah V. Mehmed zamanında Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin (ö. 1920) onayıyla 26 Eylül 1912'de Subhi Efendi'den boşalan Diyarbakır Müftülüğüne tayin edildi.¹³ Bu görevi Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele gibi kritik gelişmeler esnasında 13 yılı aşkın bir süre başarıyla yürüttü.¹⁴ Esasen O, tüm görevlerini ve ilmi birikimi ölünceye kadar vatanın yararı için kullanmaya özen gösterdi.¹⁵ 26 Şubat 1926'da vefatı üzerine aynı gün naşı Diyarbakır Dağkapı'daki mezarlığa defnedildi. İbrahim Efendi'den sonra ailesi devrimlerle eş güdümlü biçimde "Uluğ" soyadını kullanmayı tercih etti.¹⁶ İbrahim Efendi'den sonra Diyarbakır müftülüğüne çok iyi Fransızca bilen Ömer Avni Yardım (1886-1946) atandı.¹⁷

2. I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDAKİ ETKİNLİKLERİ

İbrahim Efendi, emperyal güçlerin tıpkı yüz yıllar önce Haçlı Seferlerinde (1096-1272) olduğu gibi Osmanlı/Türk İslam topraklarının çoğunu işgale kalkıştığı I. Dünya Savaşı yıllarında en faal din adamlarından birisi idi. Aslında o dönemde iktidarda yer alan İttihat ve Terakki, savaş boyunca İslami retorik ve referansları sıklıkla kullandı. Osmanlı Padişahı da bu savaşa dinsel anlamlar yükleyerek bütün

⁴ Abdulğani Fahri Bulduk, El Cezire'nin Muhtasar Tarihi, (Haz. İbrahim Yılmazçelik ve Mustafa Öztürk), Fırat üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004, s. 270.

⁵ Ali Sankoyuncu, Milli Mücadele Din Adamları, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, C. 2. s. 149.

⁶ Şefik Korkusuz, Arşiv Belgelerinde Son Devir Diyarbakır Uleması, Melisa Matbaacılık, İstanbul, 1996, s. 21.

⁷ Selçuk Akşin Somel, Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908). İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 48.

⁸ M. Sabri Koz ve E. Nedret İşli, Diyarbakır: Müze Şehir, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, s. 493.

⁹ Sankoyuncu, a.g.e. , s. 149.

¹⁰ İhsan Işık, "Ahmed el-Hasi", Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi, İstanbul, 2004, C. 1, s. 43; Hayreddin Kızıl, "Diyarbakır ve Çevresinde Yazılmış Mevlihterin Konularına Göre Tasnifi Denemesi", Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, 2012, S. 7, s. 117.

¹¹ Hamdi Doğan, "Vefayata Mahsus Vukuat Defterlerine Göre Salgın Hastalıklardan Ölüm: Adıyaman Örneği", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, 2017, C. 6, S. 18, s. 601.

¹² İbrahim Efendi'nin ailesi hakkında bkz. Korkusuz, a.g.e. , 2014a,s. 93.

¹³ Esra Yakut, Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 247; Şefik Korkusuz, Yazma Eserlerde Diyarbakır Kenti, Toprak Kitap, İstanbul, 2014b, s. 148.

¹⁴ DİBA, a.g.b. , s. 17.

¹⁵ Şefik Korkusuz, Cumhuriyet Öncesi Diyarbakır'da Maarif, Kilim Matbaacılık, İstanbul, 2009, s. 63.

¹⁶ Ali Melek ve Abdullah Demir, Dini Değerleri ile Diyarbakır, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Ankara, 2009, s. 214.

¹⁷ <https://diyarbakir.diyanet.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 24.2.2019).

cephelerde “İslam dünyasının mutluluğu” için mücadele edildiğini dile getirdi.¹⁸ Bu tür davranışlarla siyasi erk toplumsal dayanışmayı kuvvetlendiren bağları iyi değerlendirmeye çalıştı.

Osmanlı topraklarında var olan atmosfere uygun olarak 14 Kasım 1914’te “cihad-ı ekber” ilan edilmişti.¹⁹ Gerek psikolojik gerekse siyasi yanlarıyla bu bildirinin farklı perspektiflerden kritize edilmesi mümkündür. Ancak cihat çağrısının çeşitli nedenlere bağlı olarak İslam coğrafyasında pekte karşılık bulmadığı bilinen bir gerçektir. Cihad-ı ekbere uyararak devlet ve vatanın bekası için düşmana karşı koyanlar genel itibarıyla Anadolu’da yaşayan din adamları ve Müslümanlar oldu. Buradan hareketle İbrahim Efendi, Diyarbakır ve çevresindeki Müslümanlardan meydana gelen yaklaşık 800 kişilik gönüllü bir birlik kurdu.²⁰ Aynı dönemlerde Atatürk’ün de II. Ordu Komutanı Vekili sıfatıyla Diyarbakır’da bulunması dikkat çekici bir durumdur. Atatürk, İsmet İnönü ile de ilk defa tanıştığı²¹ bu görevi esnasında ilmi sohbetler tertip edip din adamlarına da burada yer verdi.²² Özellikle dönemin Lice Müftüsü Mehmet Tahir Efendi ile arasında sağlam bir gönül bağı oluştu.²³ Her ne kadar eldeki belgelerde İbrahim Efendi ile Atatürk’ün doğrudan karşılaştığına dair somut kanıtlar bulunmasa da bu oldukça yüksek bir ihtimaldir. Zira o dönemde İbrahim Efendi, askeri camiıyla yakın temas halinde olup halkı onların emirlerine riayet etmesi konusunda yönlendirdi.

İbrahim Efendi, çoğu yerli halktan oluşan gönüllü birliğin başına geçerek Kafkas (Doğu) cephesinde Rus ve Ermenilere karşı amansız bir mücadele örneği verdi. Kafkas cephesi Osmanlı birliklerinin en ağır kayıplar yaşadığı yerlerden biri oldu. Sadece Sarıkamış seferinde, 70.000 askerin şehit olduğu bilinmektedir.²⁴ Meseleye bu açıdan yaklaşıldığında İbrahim Efendi ve gönüllü birliğinin Osmanlı ordusuna verdiği destek ayrı bir önem kazanmıştır. İbrahim Efendi, özellikle Erzurum Oltu yöresine saldırılar düzenleyen Ermeni çetelerle savaştı. Yöre halkını düşmana karşı mobilize etti. Burada gösterdiği üstün hizmetlerden dolayı Harp Liyakat Madalyası (altın) ile ödüllendirildi.²⁵

Osmanlıların mücadele ettiği cepheler içinde stratejik açıdan büyük önem taşıyan yerlerden biride Irak-Basra bölgesiydi. Bölgedeki zengin petrol rezervleri başta İngiltere olmak üzere emperyal güçlerin buraya odaklanmasını sağladı. İngilizler ilk etapta Osmanlı birliklerine karşı Basra’yı ele geçirerek bir takım başarılar kazandı.²⁶ Bu durum petrol merkezi Abadan’ı zapt etmelerini kolaylaştırdı. Fakat Halil Paşa (1882-1957) komutasında toparlanan Türk ordusu, 29 Nisan 1916’da 13.109 İngiliz askerini esir alarak Kut-ul Amara’da önemli bir başarı elde etti.²⁷ Böylece I. Dünya Savaşında Osmanlılar açısından Çanakkale’den sonra en büyük ikinci zafer kazanılmış oldu. Bu zaferden sonra 1916 sonuna kadar bölgede Türk üstünlüğü kuruldu. Gelişmeler karşısında İngiltere, Ruslarla karadan irtibata geçmek için İran istikametinde yeni bir cephe açtı. Böyle bir cephenin meydana getirilmesi bölgede dengeleri bir kez daha değiştirdi. Tekrar karşı hücumla geçen İngiliz birlikleri Mayıs 1918’de Kerkük’e girdi.

Osmanlı Ordusu, etnik ve jeopolitik yapısını göz önünde bulundurarak Kerkük’ten sonra Musul’un da düşman birliklerinin eline geçmemesi için yoğun çaba sarf etti. Ali İhsan Paşa’nın (1882-1957) komuta ettiği VI. Ordu, Dicle Muharebesi’nde gösterdiği dirençle İngilizleri Musul’a sokmadı.²⁸ Bu süreçte Kafkas cephesindeki görevini başarıyla tamamlayan İbrahim Efendi, Diyarbakır’a geri döndü. Diyarbakır’da fazla kalmadan Mardin üzerinden 1918 bahar aylarında Musul’a geçti. Bölgede yaşayan Türkmen, Arap ve Kürt halklarıyla diyalog kurdu. Osmanlı Devleti için yine gönüllü olarak mücadele etti. Camilerde vaazlar tertip ederek halkı irşat etmeye çalıştı.²⁹ Bölgede cereyan eden olayların bir Müslüman-Hristiyan savaşı olduğuna dikkat çekti. İbrahim Efendi’nin sivildeki faaliyetleri Musul’da kazanılan başarıya doğrudan etki etti. Osmanlı Devleti, Musul ve çevresinde sağladığı gerek sosyal gerekse askeri destek üzerine İbrahim

¹⁸ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, TBMM Kütüphanesi, Devre: 3, C. 2, İçtima Senesi: 3, 21 Kânunusani 1332, s. 2.

¹⁹ Erol Köroğlu, Propaganda or Culture War, Jihad, Islam and Nationalism in Turkish Literature During World War I, Leiden University Press, Hollanda, 2016, s. 135.

²⁰ Bedri Güntük, Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır, 1938, s. 147.

²¹ Sabahattin Selek, İnönü’nün Hatıraları, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 157.

²² Şükrü Tezer, Atatürk’ün Hatıra Defteri, Türk Tarih Kurumu[TTK] Basımevi, Ankara, 1972, s. 109.

²³ Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır, (Ed: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat), İbrahim Halil Evirgen, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Diyarbakırlı Öncü Şahsiyetler”, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2019, C. 3, s. 100, 101.

²⁴ Maurice Larcher, Kafkas Harekâtı (Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Cepheleleri 1), Omnia Yayınevi, İstanbul, 1932, s. 194.

²⁵ DİBA, a.g.b., s. 19.

²⁶ Mareşal Von Der Goltz, Golz Paşa’nın Hatıratı İstanbul’da (1914-1915), Irak ve İran’da(1915-1916),(Çev. Salih Mayakuşu), Askeri Matbaa, İstanbul, 1932, s. 142.

²⁷ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı[ATASE], Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, İran-İrak Cephesi, 1914-1918, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002, C. 3, Kısım 2, s. 4. Halil Paşa, 1934’te çıkartılan Soyadı Kanunu’ndan sonra “Kut” soyadını kullandı.

²⁸ Ali İhsan Sabis, Birinci Dünya Harbi, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, (1. Baskı), C. 4, s. 292.

²⁹ Sarıkoyuncu, a.g.e., s. 149.

Efendi'ye üçüncü rütbeden Mecidiye Nişanı verdi.³⁰ Bu yüksek paye O'na daha büyük bir prestij kazandırdı. Artık tüm Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya'da tanınan birisi oldu. İbrahim Efendi'nin I. Dünya Savaşı sırasında gösterdiği kahramanlıklar ve şahsına tevdi edilen unvanlar sosyal tarihimizin önemli belgelerinden "Meşihat" kaynaklarına şu şekilde yansdı:

"Müftizade Hacı İbrahim Efendi, gönüllü alay teşkili ile cihad'a azimet edeceğinden bahisle me'zuniyet talebine dair müfti mummaileyh tarafından keşide olunan telgrafname 12 Muharrem 1330 tarihli keşide buyurulan işarati aliyyeleri ile mummaileyh'e 4 mah me'zuniyet i'ta kılınmış ve hasebu'n nizam me'zun 'addiyle muşafetle i'tası vilayete bildirilmiştir. Tedris ve va'z ve nasihat vazifesi ile de iştiğal etmek üzere müfti mummaileyh El Hac İbrahim Efendiye müderrislik tahsisatından 200 kuruş maaş verilmiştir. İbtidai Mart 1331 tarihinden itibaren hüsn'i ifa-i vazifeye meşhur olan ikdam ve gayretine mebni uhdesine takdimen –Biladi Hamse Payesi-tevcih kılınmasına. Rebiyülevvel 1332 tarihinde Nesayih-i ve (?) Şer'an yer üzerinde hüsn'i te'sir göstermesine mebni 3. dereceden- Mecidi Nişanı- ile taltifine 17 Şa'ban 1335 tarihinde irade-i seniyye şerefsadır olmuştur. Mummaileyh'e –Altun Liyakat Madalyası- i'tasına 23 Safer 1336'da irade-i seniyyece mummaileyh'e hesabu'n nizam iki mah me'zuniyette verilmiştir".³¹

3. BÖLÜCÜ ÇALIŞMALAR KARŞISINDA İBRAHİM EFENDİ'NİN TAVRI

Yakın geçmişte başta Diyarbakır olmak üzere Güneydoğu Anadolu'da yaşayan insanlar arasında ayrıma yol açmak amacıyla yapılan faaliyetler çeşitli şekillerde yürütüldü. Bunlardan ilki Kürtleri Hıristiyanlaştırma ya da diğer ismiyle misyonerlik idi. Bölgedeki Süryani, Nesturi ve Ermenilerle 17. yüzyılda temas kuran Katolikler, bu esnada farklı yaşam biçimleriyle dikkat çeken Yezidilerle de tanıştı. İlerleyen dönemlerde bölgeye Kürtçe ve Arapça bilen birçok papaz gönderildi. Bu sayede bölge halkı Osmanlı'dan koparılmaya çalışıldı. Ancak özellikle Kürtler, Müslümanların birbirinden ayrılması gerektiğini savunarak Batılı devletlerin amaçlarını boşa çıkardı.³²

Bölgedeki gayrimüslimler üzerinden Kürtlere yönelik olarak sürdürülen misyonerlik çalışmalarının en fazla yoğunluk kazandığı zaman dilimi 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başı oldu. Bu bağlamda 1908'de Diyarbakır'da açılan Amerikan Hastanesi, yörede yürütülen bu çabaların adeta bir karargâhı haline dönüştü.³³ Müslüman hastalara İncil dahi dağıtılan bu hastaneden beklediği neticeleri elde edemeyen Amerikan Hükümeti, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında ise Avrupalı devletler eliyle Diyarbakır çevresinde yürütülen misyonerlik faaliyetlerine destek verdi.

Petrol kaynaklarının bulunduğu Ortadoğu'ya oldukça yakın olan Güneydoğu Anadolu ile ilgili 14 Aralık 1918'de İngiltere'nin Hindistan Müstemleke Nezareti "Kürdistan" isimli bir rapor hazırladı.³⁴ Buna göre, bölgede yaşayan Kürt aşiretleriyle doğrudan diyalog kurulacak ve bu yolla Kürtler Osmanlı Devleti'nden koparılmaya çalışılacaktı. İngiltere'nin bölgedeki asıl amacı doğal kaynakları istediği gibi kullanmak ve bu uğurda kendi kontrolünde bir Kürt devleti tesis etmektir. Bunun içinde istihbarat subayı Binbaşı Noel gibi kişilerden istifade etti.³⁵

İslam "ortak paydası" nı zedelemeye yönelik misyonerlik çalışmaları sırasında Diyarbakır yöresindeki Müslüman din adamlarına büyük görev düştü. İbrahim Efendi, Diyarbakır'dan Musul'a kadar uzanan coğrafyada bir tarafta halkı İngilizlerle mücadeleye sevk ederken diğer yandan Müslümanlığın kitleler üzerindeki birleştirici fonksiyonuna vurguda bulundu. Batılı Hıristiyan devletlerin hayli yoğun gayretlerine rağmen yöre halkı içinde din değiştirmeye eğilim gösterenlerin sayısının çok az olmasında İbrahim Efendi gibi gönüllü uğraş veren din adamlarının büyük rolü oldu.³⁶ İbrahim Efendi'nin yöre halkının Müslümanlıktan ayrılmaması için belirli kişilerle yüz yüze yaptığı görüşmeler o günkü koşullarda uygulanmış psikolojik savaş tekniği idi.³⁷ Bu tür çalışmalar bölgede asayişin tesisine fayda sağladığı gibi misyonerlerin hareket alanını daralttı.

³⁰ DİBA, a.g.b. , s. 21.

³¹ 158 Nolu Diyarbakır Şer'ie Sicili, 1964 Nolu Müftü Defterleri, T.C. Kültür Bakanlığı Diyarbakır Müzesi, s. 163.

³² Bilal N. Şimşir, Kürtçülük 1 (1787-1923), Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 53.

³³ Seçil Akgün, Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914), TTK Basımevi, Ankara, 1994, s. 2139; Faruk Taşkın, "Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)", Tarih ve Gelecek Dergisi, C. 3, S. 3, s. 112.

³⁴ Oktay Bozan, Milli Mücadele Dönemi'nde Diyarbakır 1918-1923, Çizgi Kitabevi, Konya, 2016a, s. 101.

³⁵ Kamil Erdeha, Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 145, 146; Mim Kemal Öke, İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri(1919), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1988, s. 57-70.

³⁶ Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s. 96.

³⁷ Sadık Sarısamam, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 86.

Türkiye’de İstanbul merkezli faaliyetlerde bulunan İngiliz Muhipleri cemiyetinin desteklediği Binbaşı Noel (Kürt Lawrence)³⁸, Haziran 1919’da kısa süreliğine Diyarbakır’a geldi. Bu yörede bulunan bölücü Kürt Kulübü, Kürt Teali (kurucusu Seyyid Abdülkadir) ve Ermeni Taşnak cemiyetlerinin yetkilileriyle diyalog kurdu. Fakat vatansever Kürt aşiretlerinin tepkisinden çekinen Noel, Diyarbakır’da fazla barınamayarak bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Şehrin önde gelenlerini isim vermeden “soysuz, istismarcı ve komplocu” olmakla itham etti.³⁹ Noel’in ağır sözlerle suçladığı kişiler kuşkusuz müftü İbrahim Efendi ve O’nunla birlikte milli çıkarlar doğrultusunda hareket eden Müslüman din adamlarıydı.⁴⁰ Bu insanlar sayesinde Noel yöre halkından destek görmedi. Hatta Kürt Teali Cemiyeti’nden kimi mensupları dahi Kürtlerin Osmanlı Devleti’nden ayrılma gibi bir dertlerinin bulunmadığını dile getirdi.⁴¹

Diyarbakır yöresinde “Kürtçülük” yapan sözde “Kürdistan istiklali” için uğraş veren bölücü grupların yanında Batılı devletlerden medet uman bir diğer kitlede Ermenilerdi. Mondros Mütarekesi’nden (mütarekenin İngilizce metninin 24. maddesinde Diyarbakır’ın da dâhil olduğu Doğu Anadolu’daki altı şehir için “the six Armenian vilayats” ifadesi kullanılmaktaydı)⁴² sonra Anadolu’nun doğu ve güneydoğusunda bağımsız bir devlet kurma konusunda epey ümitlenen Ermeniler, 1919 Paris Konferansı ve 1920 Sevr Muahedesi ile daha bir cesaretlendi.⁴³ Bu süreçte İngiliz yanlısı Damat Ferit Hükümeti’nin tavizkar tutumu da Ermenilere yörede alan açılmasına yardım etti. Durumdan istifade etmeye çalışan Ermenilerin temsilcilerinden Boğos Paşa, Kürt Teali Cemiyeti’nin desteklediği Osmanlı bürokrati Şerif Paşa ile yakınlaştı. İkili 20 Kasım 1919’da ortak bir muhtıra yayımlayarak Paris Konferansı’nda bağımsız Ermenistan ve Kürdistan sınırlarının tayin edileceğini deklere etti.⁴⁴ Bu duruma tepki gösteren Türkiye Kürtlerinin büyük çoğunluğu Boğos Paşa ile anlaşılan Şerif Paşa’yı (1865-1951) vatan haini ilan etti. Müftü İbrahim Efendi’nin de içlerinde yer aldığı Diyarbakırlılar, Meclis-i Ayan Riyasetine gönderdikleri telgrafta “Hilafet-i İslamiye ve Saltanat-ı Osmaniye” ye olan bağlılıklarının her daim devam edeceğini bildirdi.⁴⁵ İbrahim Efendi’nin sözüne itibar edilen bir din adamı olarak telgrafta geçen ifadelerle aynıyla destek vermesi Müslüman Kürtler üzerinde olumlu bir etki bıraktı. Diyarbakır ve çevresindeki insanlar bir kez daha Türklerle bir arada yaşama isteklerini ifade etti. Kürt Teali ve benzeri bölücü cemiyetler kadar Ermeni cemiyetlerin zararlı faaliyetlerine de karşı çıkan İbrahim Efendi, her zaman milli bir duruş sergiledi. Güneydoğu Anadolu’dan kendisiyle irtibat kuran tüm aşiret liderleri ve din adamlarına Müslüman Türklerden ayrılmanın Kürtlere büyük zararlar vereceği telkininde bulundu. İbrahim Efendi ve diğer vatansever din adamlarının telkinlerinin dikkate alınması bölge insanının bölücü faaliyetlere karşı yekvücut olduğunu gösterdi.⁴⁶

4. İBRAHİM EFENDİ’NİN MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ’NDEKİ CESUR ÇALIŞMALARI

İbrahim Efendi’nin Milli Mücadele lehine ilk dikkat çeken çalışması Diyarbakır yöresinde teşkilatlanmaya verdiği önem oldu. Mondros Mütarekesi’nden kısa bir süre sonra 4 Aralık 1918’de Merkezi İstanbul olan “Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti” tesis edildi.⁴⁷ Kısa isimle Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kurucularının büyük bir bölümü başta Süleyman Nazif (1869-1927) olmak üzere Diyarbakırlıydı. Hadisat Gazetesi’nin fikir ve görüşlerini savunduğu cemiyetin Diyarbakır şubesi, 1919 yılının Haziran ayı içinde Zazazade Mustafa Bey başkanlığında kuruldu.⁴⁸ İbrahim Efendi, cemiyetin kurucu üyeleri arasında yer almadı. Fakat cemiyetin faaliyetlerini açıktan destekledi. Bu destek, Kürt Teali Cemiyeti’nin Diyarbakır şubesi kurucusu Cemilpaşazade Ekrem’in (1891-1974) İbrahim Efendi ve çevresi hakkında sarf ettiği sözlerden de anlaşılmaktadır:

“Müftü İbrahim, cahil, ahlaksız, haris ve menfaatperesti. Müftü İbrahim’in Mülkiye-i Şahane’den mezun olan oğlu ve yakın akrabaları olan Pirinççi ailesinin büyüğü, küçüğü güçlü birer İttihatçı idiler. Ermeni

³⁸ Mahmut Goloğlu, Sivas Kongresi, Başnur Matbaası, İstanbul, 1969, s. 80.

³⁹ Mim Kemal Öke, Musul ve Kürdistan Sorunu(1918-1926), İz yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 77.

⁴⁰ Bu süreçte Cizre Müftüsü, İbrahim Efendi ve Diyarbakır’daki diğer vatansever din adamlarını destekledi. Bu konu hakkında bkz. Öke, a.g.e. , 1988, s. 23.

⁴¹ Öke, a.g.e. ,1995, s. 86.

⁴² Selçuk Ural, Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 28.

⁴³ Ahmet Hulki Saral, Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi (15 Mayıs 1919-20 Ekim 1921), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1966, C. 4, s. 11-18.

⁴⁴ Haluk Selvi, Milli Mücadele’de Erzurum (1918-1923), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 383.

⁴⁵ ATASE, Atatürk Koleksiyonu Kataloğu, Klasör No: 11, G.32, B. 1-2.

⁴⁶ T.C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri (1920-1922), Ankara, 2003, C.3, Yayın No: 61, s. 194.

⁴⁷ Mazhar Müfit Kansu, Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 19.

⁴⁸ Selahattin Tansel, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973, Cumhuriyet’in 50. Yıldönümü Yayını 6/2, C. 2, s. 52.

katliamından çok zengin olmuşlardı. Nakibü'l-eşraf Bekir Sıtkı Bey de hilekâr ve ikiyüzlü idi. Yüzlerce âlim kılığında mele, kıyafetsiz hırsız şeyhler, me'lunlar ve hainler vardı. Bütün tefessüh(kokuşmuş) bu zümre alttan alta Türk hükümetinin yardımıyla envai şekilde milletine hıyanet ediyorlardı. Cemiyetimizin güçlük ve fedakârlıkla yaptıklarını sinsi bir şekilde yıkıyorlardı".⁴⁹

Cemilpaşazade Ekrem'in, İbrahim Efendi hakkındaki eleştirileri yalnızca yukarıdaki ifadelerle sınırlı kalmadı. O, amcası ve Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurucularından olan Mustafa Bey'in müftüye hak ettiğinden fazla değer verdiğini ileri sürdü. Amcasının İbrahim Efendi'nin birlikte hareket ederek tüm Diyarbakır camilerinde Atatürk'ü din hamisi gösteren vaazlar tertip ettiğini iddia etti. Bu etkinliklerin içinde yer alan Kürtleri de "hurafepere" olmakla suçladı.⁵⁰ İbrahim Efendi, bu tür söylemlere aldırış etmeden Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Diyarbakır ilçelerinde de örgütlenmesi için din adamlarıyla irtibata geçti.⁵¹ Nihayetinde bu gayretler olumlu sonuç verdi. Kısa sürede cemiyet, Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı çoğu ilçe ve sancakta şube açtı. Bu durum Atatürk ve Milli Mücadele'nin komuta heyetinin Güneydoğu Anadolu'daki vatanseverlerle daha kolay iletişime geçmesini sağladı. Silvan ve Ergani şubelerinin kurucuları İbrahim Efendi'ye yakınlığı ile bilinen müftülerdi.⁵²

İbrahim Efendi'nin Diyarbakır'da kurulmasına ön ayak olduğu asıl cemiyet Diyarbakır Müdafaa-i Vatan Cemiyeti idi.⁵³ İzmir'in 15 Mayıs 1919'da işgali üzerine İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti, diğer iller gibi Diyarbakır'a da destek isteyen bir telgraf çekti. Bunun üzerine Belediye Başkanı Dellalzade Abdurrahman Efendi, 22 Mayıs 1919 günü Belediye Salonunda şehrin ileri gelenleriyle bir toplantı tertip etti. Toplantıya katılan isimlerden birisi de İbrahim Efendi oldu.⁵⁴ Toplantı çıkışında heyet, Belediye önünde İzmir'in işgalini protesto eden bir gösteri düzenledi. Ertesi gün Belediye binasında tekrar yapılan toplantıda 11 kişilik bir "Milli He'yet" kuruldu. Heyet başkanı olarak ta İbrahim Efendi seçildi.⁵⁵ Bu gelişmeden sonra İbrahim Efendi, Milli Mücadele hareketinin içinde daha aktif olarak rol aldı. Heyetin kuruluş aşamasında hayati önem taşıyan gizli toplantıların birçoğu İbrahim Efendi'nin evinde gerçekleştirildi. Diyarbakır Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Sivas Kongresi'nden (4-11 Eylül 1919) sonra "Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" ismini aldı. Çok geçmeden cemiyet Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile birleşti.⁵⁶ Bu sayede Diyarbakır çevresinde Milli Mücadele hareketi tek elden idare edilmeye başlandı.

Milli Mücadele yıllarında ülke genelinde düşmana karşı birlikte hareket etmeye büyük özen gösteren Atatürk, İbrahim Efendi önderliğinde Diyarbakır Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin kurulmasını takdirle karşıladı. Sivas Kongresi'nin açılış konuşmasını yaptığı gün kürsüden cemiyet hakkında şu sözleri sarf etti:

"Şarkta harbi zailin her türlü meşakkat ve elemelerini görmüş ve bilhassa Ermenilerin vahşet ve zulümlerine sahne olmuş matemzede hudut vilayetlerimiz namus ve istiklali milliyeyi kurtarmak maksadiyle Müdafaa-i Hukuku Milliye, Muhafazai Hukuku Milliye Cemiyetleri teşkil eylediler. Şarktan ve cenuptan tehlike hisseden Diyarbakır Vilayetimizde de Müdafaa-i Vatan Cemiyeti teşekkül etti Garpta Yunanlıların tecavüzü ihtimaline karşı teşekkül eden Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti Yunanlıların sevgili topraklarımıza ayak basması üzerine ilhakı fülen redde kıyam etti".⁵⁷

Mustafa Kemal Atatürk'ün Sivas gibi milli bir kongrenin gündemine Diyarbakır'daki örgütlenmeyi taşıması İbrahim Efendi'nin etkinliklerinin ne manaya geldiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Atatürk konuşmasında Diyarbakır'daki milli oluşumu bir kıyam olarak niteledi. Kuşkusuz bu kıyamın öncü isimlerinden birisi İbrahim Efendi idi. Diyarbakır Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile birleştikten sonra da İbrahim Efendi cemiyete olan desteğini geri çekmedi. Özellikle vatansever gençleri bu cemiyet etrafında örgütlemek için yoğun çaba harcadı.

Milli Mücadele'de silahlı direniş "azim ve kararlılıkla" devam ettirilirken örgütlenme evresi Amasya Genelgesi, Batı Anadolu, Erzurum ve Sivas kongreleri aracılığıyla gerçekleştirilerek bir başıboşluğa

⁴⁹ Ekrem Cemilpaşa, Muhtasar Hayatım, Avesta Yayınları, İstanbul, 2016, s. 37.

⁵⁰ Ekrem Cemilpaşa, a.g.e. , s. 43.

⁵¹ Cemal Kutay, Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1972, s. 116, 117.

⁵² Bozan, a.g.e. , 2016a, s. 208.

⁵³ Şevket Baysanoğlu, Bütün Cepheleriyle Diyarbakır, Şehir Matbaası, İstanbul, 1963, s. 89.

⁵⁴ Bekir Sıtkı Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", Belleten, C. XXXIII, S. 132, 1969, 526.

⁵⁵ Mustafa Akif Tütenk, "1919 Mayıs'ında Diyarbakır'da Kurulan Milli Cemiyet ve Toplantıları", Amid Dergisi, S. 2, s. 325.

⁵⁶ Oktay Bozan, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, "Milli Mücadele'de İşgallere Karşı Diyarbakır Kamuoyunun Tepkisi", T.C. Diyarbakır Valiliği Yayını, Diyarbakır, 2-5 Kasım 2016b, s. 1344.

⁵⁷ Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-I TBMM'de ve CHP Kurultaylarında (1919-1938), Ankara, 2006, (5. Baskı), s. 4.

meydana verilmemeye çalışıldı.⁵⁸ Bu süreçten Diyarbakır ve çevresi fazlasıyla etkilendi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Ermenistan yapılmaması için Erzurum'da gerçekleştirilmesi tasarlanan kongre öncesinde Diyarbakır'da ciddi bir hareketlilik yaşandı. Şehirdeki tüm milli teşkilatlar hazırlığa başlayarak kongrede Diyarbakır'ı temsil edecek bir heyet seçti. Bu heyette yer alan delegeler Müftü Hacı İbrahim Efendi, Piranlızade Nazım, Nakibü'l-eşraf Bekir Sıtkı, Cercizade Abdülğani idi.⁵⁹ İbrahim Efendi, Erzurum Kongresi'ne katılmak için seçilen diğer delegeleri cesaretlendirerek bir kez daha vatanın bölünmez bütünlüğüne sahip çıktığını gösterdi.

Mustafa Kemal Atatürk, sözde kurulmaya çalışılan Ermenistan ve Kürdistan sınırları içinde gösterilen Diyarbakır'ı temsilen kongreye katılacak olanlara ayrı bir değer verdi. Bu yüzden Diyarbakır'daki 13. Kolordu Komutanı Ahmet Cevdet Bey'e şifreli bir telgraf yolladı.⁶⁰ Ahmet Cevdet Bey, cevabi telgrafta "mütemadiyen irşat etmekte" sözleriyle İbrahim Efendi'nin halkı Milli Mücadele hakkında sürekli aydınlattığına işaret etti.⁶¹ Fakat yine de çeşitli olumsuzluklar nedeniyle heyetin kongreye katılmayacağını konusunda Mustafa Kemal Atatürk'ü bilgilendirdi. Erzurum Kongresi sürecinde, Diyarbakır'da İstanbul Hükümeti yanlısı Mustafa Nadir Bey ve Faik Ali Bey (1876-1950) valilik yaptı. Bu kişiler Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere yola çıkmaya hazırlanan İbrahim Efendi ve diğer delegelere türlü zorluklar çıkardı.⁶² Delegelerin kongreye katılmamasında başka etkenler de rol oynadı. İngiliz Noel'in meydana getirdiği kargaşa havasının hala devam ediyor olması, Ermeni sevki sırasında yaşanan tutuklamalar, asayişin bir türlü sağlanamayışı ve yolculuk şartlarının çok kötü oluşu delegelerin kongrede yer alamayışının diğer nedenleriydi.⁶³

Milli Mücadele'de kritik öneme sahip Erzurum Kongresi'nden çok kısa bir süre sonra kararları itibarıyla daha kapsayıcı bir niteliğe sahip olan Sivas Kongresi icra edildi. Cumhuriyet'e giden yolda Sivas'ta, Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadesiyle "milletin vicdanından yükselen" milli teşkilatların tamamı tek çatı altında toplandı.⁶⁴ Böylece gücünü halktan alan Milli Mücadele, Misak-ı Milli sınırları içinde "ulusal" bir zemine yerleştirilmiş oldu.⁶⁵ Sivas'ta milli bir kongre yapılacağından haberdar olan İtilaf devletleri İstanbul Hükümeti aracılığıyla bu kongreyi engellemeye çalıştı. İngiliz yanlısı politikaları aşikâr olan Damat Ferit, Elazığ Valisi Ali Galip'e (1871-1932) Sivas Kongresi'ni engelleme ve Atatürk'ü tutuklama görevi verdi. Ali Galip, bu süreçte kendisine tevdi edilen görevleri yerine getirmeye çalışırken Diyarbakır yakınlarındaki Siverek'e kadar geldi ve İngiliz Noel ile de yakın diyalog kurdu.⁶⁶ Ali Galip olayı, Milli Mücadele'de Diyarbakır'ı daha da önemli bir konuma getirdi. 13. Kolordu Komutanı Ahmet Cevdet Bey, Atatürk ve arkadaşlarının lehine metanetli bir tavır sergilemeyince aynı ordunun Kurmay Başkanı Halit Bey öne çıktı. Kürtleri kandırmak için her türlü hileye başvuran Noel ile yakın dostluk kuran Ali Galip'in tavrından sonra Vali Faik Ali Bey, basiretli bir tutum takınarak Milli Mücadele'yi açıktan desteklemeye başladı. Diyarbakır'da safların belirginleşmesini sağlayan Ali Galip olayından sonra Atatürk, Halit Bey vasıtasıyla Ali Faik Bey ve İbrahim Efendi'ye bir mektup yazdı. Böylece Atatürk ile İbrahim Efendi ilk defa resmi bir diyalog kurmuş oldular. Bu mektup, İbrahim Efendi'nin ulusal direniş yıllarında Diyarbakır'da ne denli büyük bir görevi ifa ettiğini ispat etmesi açısından oldukça önemlidir. Mustafa Kemal Atatürk'ün İbrahim Efendi gibi Diyarbakır'da nüfuz sahibi şahıslardan Sivas Kongresi'ne katılmalarını istediği 1 Ağustos 1919 tarihli mektupta şu sözlere yer verildi:

"Vilayat-ı Şarkie Kongresi, birkaç güne kadar ikmal-i vazife edecektir. Her vilayeti bihakkın temsil edecek eşhastan bir Hey'et-i Umum Şarki Anadolu Vilayeti bir He'yet-i Temsiliye intihab olunacaktır. Diyarbekir Vilayetinden vilayet halkınca haiz-i te'sir ve nüfuz evsafı lazimeyi haiz bir ila iki zatın Diyarbekir Müdafaa-i Vatan Cemiyeti namına intihab ve namzet gösterilmesi lazımdır. Bu zevatın kimler olabileceklerinin, icap edenlerden bilistişare süratle iş'arını rica ederim".⁶⁷

Mustafa Kemal Atatürk'ün Milli Mücadele yıllarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya dair nasıl bir çalışma yöntemi izlediğine dair bir takım ipuçları da veren mektuptan sonra Diyarbakır'da ileri gelenler

⁵⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 100.

⁵⁹ Şevket Beysanoğlu, Anıtlar ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Belediyesi Yayınları, Diyarbakır, 1990, C. 2, s. 811.

⁶⁰ Beysanoğlu, a.g.e., s. 811.

⁶¹ Yücel Çil, Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegelerin Biyografileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, s. 20.

⁶² Selçuk Ural, "Milli Mücadelenin Başlarında Doğu'da Milli Teşkilatlanma ve Hususiyetleri", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 2012, s. 74.

⁶³ Cevat Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, İstanbul, 1946, s. 112.

⁶⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-I TBMM'de ve CHP Kurultaylarında (1919-1938), s. 6.

⁶⁵ Goloğlu, a.g.e., s. 98.

⁶⁶ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimizin Esasları, (Ed: Sema Satan), Truva Yayınları, İstanbul, 2019, s. 139.

⁶⁷ Fahrettin Kırzioğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi (Üç Cilt Bir Arada), Kültür Ofset, Ankara, 1993, s. 116.

Sivas Kongresi'ne katılacak delegeleri belirlemek için harekete geçti. Valinin yakın akrabası (halazade) olan ve Diyarbakır'da sözüne itimat edilen İhsan Hamit Bey, Sivas Kongresi'ne katılmak üzere delege seçildi. İbrahim Efendi'nin de saygı duyduğu bu vatanperver genç, Sivas ile Diyarbakır arasındaki iletişim sorunları nedeniyle kongreye zamanında yetişemedi. Fakat Atatürk bu sayede Güneydoğu Anadolu illeriyle irtibatı sağlamlaştırmak adına İhsan Hamit Bey'i Hey'et-i Temsiliye danışman üyeliğine seçti.⁶⁸

Mondros Mütarekesi'nden sonra ülkede yaşanan bilinmezlikler ve kargaşalar arasında Diyarbakır halkını en çok endişeye sevk eden gelişme, 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'i işgali oldu. Zira İngiliz destekli Yunanlıların Batı Anadolu'da yaptığı mezalim emperyal güçlerin yanında yer aldığı Ermenilerin Doğuda muhtemelen yapabilecekleri katliamları hatıra getirdi. Bu kaotik ortamda İbrahim Efendi gibi sağduyu sahibi şahıslar İstanbul'la temasa geçti.

İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti'nin yaşanan gelişmeler hakkında Diyarbakırlıları bilgilendiren telgrafından sonra İbrahim Efendi, Belediye Reisi Abdurrahman Bey ve Na'kibü'l-eşraf Bekir Efendi halkı Batı Anadolu'daki işgaller konusunda aydınlattı. Bunun üzerine 18, 20, 22 ve 23 Mayıs 1919 tarihlerinde Diyarbakır'dan Sadaret makamına beş ayrı protesto telgrafi çekildi. İbrahim Efendi'nin tarikat çevrelerinde hatırı sayılır konumu gereği bu telgraflara 40'ın üzerinde din adamı da imza attı.⁶⁹ Aslında 18 Mayıs 1919 günü çekilen ilk telgrafta yer alan aşağıdaki şu sözler Diyarbakırlıların Milli Mücadele'deki kararlılığını göstermesi açısından büyük önem taşır:

*“Hak ve siyanetten(koruma) inhiraf(sapma) edildiğini göreceğ olursak her suretle ve dünyada bir adamımız sağ kalmamak şartıyla her türlü müdahalede bulunmak için güçlü bir şekilde azmettik. Bundan sonra akacak kanın tek müsebbibi İtilaf devletleri olacak ve tarih huzurunda ebediyen mesul kalacaktır. Ümit ederiz ki, hadim ve hami-i insaniyet olanlar bu haksızlığı kabul etmeyecek. Her suretle kalbimize saplanmak istenilen hançerin geri alınması için lazime-i hakkaniyetten inhiraf etmeyeceğiz”.*⁷⁰

İşgaller karşısında milli duyguları galeyana gelen Diyarbakır halkı, İtilaf devletlerinin Türkiye'deki temsilciliğine de bir protesto telgrafi yolladı. Telgrafta, Wilson ilkelerinde belirtilen “hürriyet-i akvam” prensibi doğrultusunda hareket edilmesi gerektiği çağırısı yapıldı. Ancak bu madde genel anlamda Türkiye'de yaşayan Müslüman çoğunluğa değil Rum ve Ermeni gibi gayrimüslim azınlıklara tatbik edildi.⁷¹ Diyarbakırlıların İzmir'in işgalini protesto eden telgraflarından sonra Silvan, Mardin, Beşiri, Bitlis ve Muş yörelerinde yaşayan Müslümanlarda aynı yolu izledi.⁷² Bu sayede Doğu Anadolu'da “spritüel” bir birliktelik oluştu. Milli Mücadele Dönemi'nde Diyarbakır, Antep ve Urfa'nın ardından Güneydoğu Anadolu'da ulusal direnişin bir diğer önemli merkezi oldu.

İbrahim Efendi'nin Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşlarına verdiği desteği göstermesi açısından önemli gelişmelerden biri de Ankara ya da diğer ismiyle Anadolu fetvasını imzalamış olmasıdır. Aynı dönemde Çukurova ve Güneydoğu Anadolu'nun batı kesimleri Fransızlarca işgal edildi. Ermeniler, Fransızlardan güç bularak bu bölgelerde Müslüman halka çeşitli eziyetler yaptı. Fransız-Ermeni işbirliğiyle yürütülen zulümlere karşı Maraş, Antep ve Urfa kıyımları Diyarbakırlılarca desteklendi. İbrahim Efendi, Diyarbakır gençlerini bu yörelerdeki milli birliklere katılması konusunda teşvik etti.⁷³ Tam bu günlerde İstanbul'da Damat Ferit, Şeyhülislam Dürrîzâde Abdullah'a (1869-1923) tesir ederek Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşlarını asilikle itham eden bir fetva yayımlattı⁷⁴. Milli Mücadele aleyhtarı bu fetva Diyarbakırlı vatanseverleri oldukça müteessir etti. İbrahim Efendi ise Ankara Müftüsü M. Rıfat Börekçi'nin (1860-1941) yayımladığı ve Anadolu Müslümanlarını Mustafa Kemal Atatürk etrafında kenetlenmeye çağıran diğer fetvaya “El-Hac İbrahim” ismiyle imza atarak Diyarbakırlıların hissiyatına tercümen olmuştur.⁷⁵ O dönemde 153 müftünün imzasının yer aldığı Ankara fetvasını İbrahim Efendi'nin onaylaması, bu konuda tereddüte düşen Güneydoğu Anadolu'daki kimi din adamlarının düşüncelerinin netleşmesine yardım etti.

Milli Mücadele yıllarında doğrudan işgal edilmemiş olmasına rağmen Diyarbakır hep Fransız ve İngiliz işgal söylentileriyle çalkalandı. Bu durumun tek olumlu yanı milli heyecanın her zaman diri kalmasını

⁶⁸ Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, TTK Yayınevi, Ankara, 1988, s. 326.

⁶⁹ Bozan, a.g.e. , 2016a, s. 182.

⁷⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi[BOA], BEO, A. VRK, 832/12.

⁷¹ David Fromkin, Barışa Son Veren Barış, (Çev: Şemsi Yeğin), Epsilon Yayınevi, İstanbul, s. 68.

⁷² Haluk Selvi ve Bülent Cırık, “Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)”, Akademik İncelemeler Dergisi, C. 9, S. 1, 2014, s. 216.

⁷³ Ali Saip Ursavaş, Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu Mücadelesi, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, s. 187.

⁷⁴ Takvim-i Vekayi, Fetvayı Şerifenin Suretidir, 11 Nisan 1336, S. 3824, s. 1.

⁷⁵ Hâkimiyeti Milliye, Fetvayı Şerife, 5 Mayıs 1336, S. 27, s. 1. Ankara fetvası için ayrıca bkz. ATASE, İstiklal Harbi Koleksiyonu Katalogu, Klasör No: 525, Ds. 8-129, F. 2.

sağlamasıydı. Bu süreçte farklı cephelerde cereyan eden savaşlar sonunda Diyarbakır (ilçeleriyle beraber) 181 şehit verdi.⁷⁶ Sakarya ve ardından kazanılan Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nden sonra Milli Mücadele'nin askeri safhası başarıyla neticelendi. Yurdun dört bir yanında olduğu gibi işgallerin ortadan kalması Diyarbakır'da da sevinçle karşılandı. Türk Ordusunun İzmir'e girdiği haberinin şehirde duyulmasıyla her yer Türk bayraklarıyla süslendi. Sevinç gösterileri yer yer mitinglere dönüştü. Kutlamaların merkezi Cephe Kumandanlığının önündeki büyük meydan oldu.⁷⁷ Milli Mücadele boyunca Diyarbakırlıları işgalcilere karşı birlikte direnmeye sevk eden Müftü İbrahim Efendi, kutlamalarda da ön planda yer aldı. O'nun talimatıyla tüm camilerin kandilleri uzun bir süre sabaha kadar yakıldı. Düzenlenen mevlit programlarında Mustafa Kemal Atatürk ve diğer kumandanlarımız için dualar edildi. İbrahim Efendi, kutlamalar esnasında yetiştirdiği hafızların Kur'an ve ilahi okumasını sağladı. Halk ve askerinin birbirleriyle kaynaştığı bu anları Ziya Gökalp şu şekilde ifade etti:

*“Müftü Efendi tarafından belğ bir dua okunduktan sonra hazır bulunan ulema ve eşraf ve me'murin ve zabitan he'yetleri cebhe kumandanlığı dairesine giderek Kumandan Paşa Hazretlerine tebrik dua'sını eda ettiler. Bundan sonra umumi bir resmigeçit yapıldı. Piyade, süvari, mitralyoz topçusu, sanayi kıt'aları geçtikten sonra önde... Yurdu olmak üzere, mektepler, Darüleytam, Tarık-ı İlmiyye he'yetleri, esnaf he'yetleri takım takım bayraklarla ilahilerle milli şarkılarıyla yürüdüler”.*⁷⁸

5. SONUÇ

Milli Mücadele hareketi her hangi bir yörede özellikle vali, komutan, eğitimci, eşraf ve din adamlarınca destek gördüğü takdirde tabana yayıldı. Bu açıdan yaşam biçimleri farklılık arz eden çeşitli etnik grupların bulunduğu Diyarbakır'da Müftü Hacı İbrahim Efendi, son derece hassas bir işlevi yerine getirdi. Mustafa Kemal Atatürk'ün Samsun'a çıkmasıyla başlayan istiklal mücadelesinde Diyarbakırlıların “milli ruh” etrafında kenetlenmelerini sağladı. 20. yüzyıla gelinmesine rağmen dinin toplumlar üzerinde birleştirici ve harekete geçirici özelliklerini Milli Mücadele lehine kullandı. Bu süreçte Diyarbakırlı vatanseverlerin örgütlenmelerinde ve işgaller karşısında ortak tavır belirlemede İbrahim Efendi'nin büyük etkisi olmuştur. O, din adamı kimliğiyle Cumhuriyet'in harcında payı olan şahıslardan birisidir. Ülkede milli birlik ve beraberliğin sürdürülebilmesi için Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bir din adamının nasıl yaklaşımlar sergilemesi gerektiği konusunda rol model bir kişilik olmayı başarmıştır. Yakın dönem tarihinde misyonerlerin negatif bir imgeyle yansıtmaya gayret ettiği Müslüman din adamı algısına karşı İbrahim Efendi'nin duruşu tarihi bir duruş sergilemiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BEO, A. VRK, 832/12.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Şurayi Devlet N F. 1455/6-c.

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, İbrahim Efendi, Sicil Dizi Pusulası, Müsbite Evrakları, Sicil Numarası: 23.109, 1931, s. 20.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivleri[ATASE], İstiklal Harbi Koleksiyonu Katalogu, Klasör No: 525, Ds. 8-129, F. 2.

ATASE, Atatürk Koleksiyonu Katalogu, Klasör No:11, G.32, B. 1-2.

158 Nolu Diyarbakır Şer'iyeh Sicili, 1964 Nolu Müftü Defterleri, T.C. Kültür Bakanlığı Diyarbakır Müzesi, s. 163.

Belgesel Kaynaklar

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I TBMM'de ve CHP Kurultaylarında (1919-1938), Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2006, (5. Baskı).

⁷⁶ Milli Savunma Bakanlığı, Türk İstiklal Harbi, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1973, C. 5, s. 406-413; Sabahattin Selek, Milli Mücadele-Ulusal Kurtuluş Savaşı, Örgün Yayınları, İstanbul, 1982, C. 2, s. 1240-1242; İsmet Görgülü, On yıllık Harbin Kadrosu, TTK Basımevi, Ankara, 1993, s. 121-129; Nusret Baycan, “Türk İstiklal Harbinde Şehit Düşen Subaylar”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 1998, C. 4, S. 12, s. 732-740.

⁷⁷ Büyük Taaruz'dan sonra Diyarbakır'da yapılan kutlamalar hakkında bkz. Babalık, 12 Eylül 1338, S. 989, s. 1; Hâkimiyeti Milliye, 15 Eylül 1338, S. 608, s. 2; İstikbal, 18 Eylül 1338, S. 713, s. 2.

⁷⁸ Ziya Gökalp, Küçük Mecmua, 11 Eylül 1338, S. 15, s. 16.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, İran-İrak Cephesi, 1914-1918, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2002, C. 3.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, TBMM Kütüphanesi, Devre: 3, C. 2, İçtima Senesi:3, 21 Kânunusani 1332.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri (1920-1922), T.C. Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2003, C. 3, Yayın nu: 61.

Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, (Ed: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat), Manas Yayıncılık, Elazığ, 2019.

Türk İstiklal Harbi, Milli Savunma Bakanlığı Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1973, C. 5.

Sürelî Yayınlar

Babalık (12 Eylül 1338). S. 989, s. 1.

Hâkimiyeti Milliye (5 Mayıs 1336). Fetvayı Şerife, S. 27, s. 1.

Hâkimiyeti Milliye (15 Eylül 1338). S. 608, s. 2.

İstikbal (18 Eylül 1338). S. 713, s. 2.

Küçük Mecmua, 11 Eylül 1338, S. 15, s. 16.

Takvim-i Vekayi (11 Nisan 1336). Fetvayı Şerifenin Suretidir, S. 3824, s. 1.

Diğer Kaynaklar

Akgün, S. , Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914), TTK Basımevi, Ankara, 1994.

Baykal, B.S. , “İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri”, Belleten, C. XXXIII, S. 132, 1969, 526.

Baysanoğlu, Ş. , Bütün Cepheleriyle Diyarbakır, Şehir Matbaası, İstanbul, 1963.

-----, Anıtlar ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Belediyesi Yayınları, Diyarbakır, 1990, C. 2.

Bozan, O. , Milli Mücadele Dönemi'nde Diyarbakır 1918-1923, Çizgi Kitabevi, Konya, 2016a.

-----, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, “Milli Mücadele'de İşgallere Karşı Diyarbakır Kamuoyunun Tepkisi”, T.C. Diyarbakır Valiliği Yayını, Diyarbakır, 2-5 Kasım 2016b.

Bulduk, A.F. , El Cezire'nin Muhtasar Tarihi, (Haz. İbrahim Yılmazçelik ve Mustafa Öztürk) Fırat üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004.

Çil, Y. , Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegelerin Biyografileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.

Doğan, H. , “Vefayata Mahsus Vukuat Defterlerine Göre Salgın Hastalıklardan Ölümler: Adıyaman Örneği”, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, 2017, C. 6, S. 18, s. 601.

Dursunoğlu, C. , Milli Mücadele'de Erzurum, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, İstanbul, 19.

Ekrem Cemilpaşa, Muhtasar Hayatım, Avesta Yayınları, İstanbul, 2016.

Erdeha, K. , Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975.

Fromkin, D. , Barışa Son Veren Barış, (Çev: Şemsi Yeğın), Epsilon Yayınevi, İstanbul, 2016.

Goloğlu, M., Sivas Kongresi, Başnur Matbaası, İstanbul, 1969.

Goltz, V.D. , Golz Paşa'nın Hatıratı İstanbul'da (1914-1915) , Irak ve İran'da(1915-1916), (Çev. Salih Mayakuşu), Askeri Matbaa, İstanbul, 1932.

- Günkut, B. , Diyarbakir Tarihi, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır, 1938.
- Işık, İ. , “Ahmed el-Hasi”, Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi, İstanbul, 2004, C. 1.
- Kansu, M.M. , Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- Karabekir, K. , İstiklal Harbimizin Esasları, (Ed: Sema Satan), Truva Yayınları, İstanbul, 2019.
- Kırzioğlu, F. , Bütünüyle Erzurum Kongresi (Üç Cilt Bir Arada), Kültür Ofset, Ankara, 1993.
- Kızıl, H. , “Diyarbakır ve Çevresinde Yazılmış Mevritlerin Konularına Göre Tasnifi Denemesi”, Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, 2012, S. 7, s. 117.
- Korkusuz, Ş. , Arşiv Belgelerinde Son Devir Diyarbakır Uleması, Melisa Matbaacılık, İstanbul, 1996.
- , Cumhuriyet Öncesi Diyarbakır’de Maarif, Kilim Matbaacılık, İstanbul, 2009.
- , Diyarbakır Kadı, Müftü, Hattat ve Musikişinasları, Toprak Kitap, İstanbul, 2014a.
- , Yazma Eserlerde Diyarbakır Kenti, Toprak Kitap, İstanbul, 2014b.
- Koz M.S. ve İşli, E.N. , Diyarbakır: Müze Şehir, Yapı Kredi Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.
- Koroğlu, E. , Propaganda or Culture War, Jihad, Islam and Nationalism in Turkish Literature during World War I, Leiden University Press, Hollanda, 2016.
- Kutay, C. , Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1972.
- Küçük, A. , Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.
- Larcher, M., Kafkas Harekâtı (Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Cepheleeri 1), Omnia Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Melek, A. ve Demir, A. , Dini Değerleri ile Diyarbakır, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Ankara, 2009.
- Öke, M.K. , İngiltere’nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel’in Faaliyetleri(1919), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1988.
- , Musul ve Kürdistan Sorunu(1918-1926), İz yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Sabis, A. İ. , Birinci Dünya Harbi, Nehir Yayınları, 1991, (1. Baskı), C. 4.
- Saral, A.H. ,Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi (15 Mayıs 1919-20 Ekim 1921), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1966, C. 4
- Sarıkoymacı, A. , Milli Mücadele Din Adamları, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, C. 2.
- Sarısamancı, S. , Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Cepheleerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- Selek, S. , İnönü’nün Hatıraları, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1969.
- , Milli Mücadele-Ulusal Kurtuluş Savaşı, Örgün Yayınları, İstanbul, 1982, C. 2.
- Selvi, H. , Milli Mücadele’de Erzurum (1918-1923), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.
- Selvi, H. ve Cırık, B. , “Milli Mücadelede Bitlis ve Çevresi (1918-1921)”, Akademik İncelemeler Dergisi, C. 9, S. 1, 2014, s. 216.
- Somel, S. A. , Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908). İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.
- Şimşir, B.N. , Kürtçülük 1 (1787-1923), Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2017.
- Tansel, S. , Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973, Cumhuriyet’in 50. Yıldönümü Yayını 6/2, C. 2.
- Taşkın, F. , “Diyarbakır’da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915)”, Tarih ve Gelecek Dergisi, C. 3, S. 3, s. 112.

Tezer, Ş. , Atatürk'ün Hatıra Defteri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

Ural, S. , Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

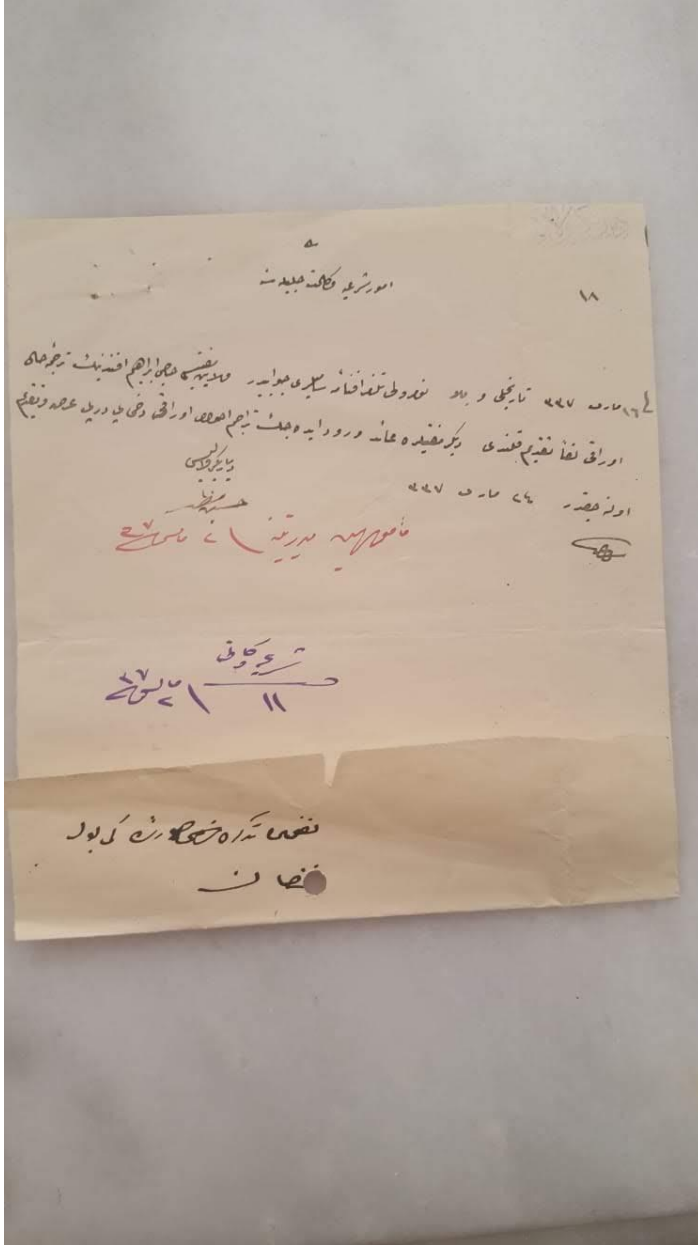
-----, "Milli Mücadelenin Başlarında Doğu'da Milli Teşkilatlanma ve Hususiyetleri", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 2012, s. 74.

Ursavaş, A.S. , Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu Mücadelesi, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1340.

Tütenk, M.A. , "1919 Mayıs'ında Diyarbakır'da Kurulan Milli Cemiyet ve Toplantıları", Amid Dergisi, S. 2, s. 325.

Yakut, E. , Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

EKLER

EK: Diyarbakır Valisi tarafından Umuru Şer'iyeh Vekâletine Hacı İbrahim Efendi'nin evraklarının takdim edildiğine ait belge. DİBA Arşivi.